

Kazimierz BOBOWSKI

Średniowieczna dyplomatyka papieska

Przegląd edycji źródeł i opracowań

Szersze zainteresowanie problematyką wysoko zorganizowanej kancelarii papieskiej i jej spuścizny dokumentowej zaczęło się od pierwszej połowy XIX w. W tym pionierskim okresie badania skupiały się w środowisku założonej w 1821 r. *École des Chartes* w Paryżu i w powstałym w 1854 r. na wzór tej uczelni wiedeńskim *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*.

Prawdziwe jednakże możliwości korzystania z archiwalnych zasobów po papieżach umożliwiło breve Leona XIII w 1879 r. o otwarciu dotąd niedostępnego dla badaczy Archiwum Watykańskiego. Uczni poszczególnych krajów organizowali odtąd ekspedycje naukowe, bądź powoływali stałe instytuty z siedzibą w Rzymie. Monopol na badania z zakresu dyplomatyki papieskiej od momentu otwarcia archiwum wyrobili sobie Francuzi oraz Niemcy, którzy z powodzeniem utrzymują go do dzisiejszego dnia. Na krótko przed otwarciem archiwum (1875) przeniesiona została z Aten do Rzymu *École Française*, powstała w Atenach w 1846 r.¹ Równoległe prowadzone badania niemieckie skupiły się w takich instytutach, jak *Deutsches Historisches Institut in Rom*, *Preussisches Historisches Institut in Rom* oraz w założonym w 1881 r. *Österreichisches Historisches Institut in Rom*². Nadto przy Archiwum Watykańskim utworzono w 1884 r. specjalną szkołę paleografii i dyplomatyki³.

W kręgach instytutów niemieckich powstały w latach 1885–1888 przerobione i poszerzone przez W. Wattenbacha, S. Löwenfelda, F. Kaltenbrunnera i P. Ewalda-Jaffégo (wyd. Berolini 1851) *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII* (Leipzig). Wcześniej ukazały się, opracowane przez A. Potthasta, *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, Berolini 1874–1875. Po roku 1870 zaczęły się również pojawiać liczne publikacje drobniejsze, jako uzupełnienie wskazanych wyżej podstawowych zbiorów regestów, bądź jako *miscellanea ineditum* papieskich z różnych archiwów Europy⁴. Przedruki

¹ O dziejach oraz działalności naukowej *École Française d'Athènes et de Rome* – patrz pracę zbiorową *L'histoire et l'oeuvre de l'École Française de Rome*, Paris 1931.

² Ogólne kierunki badań instytutów niemieckich i austriackiego scharakteryzował ostatnio L. Santifaller, *Der Censimento der spätmittelalterlichen Papsturkunden* [dalej wszędzie skrót: PUen], *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* [dalej skrót: MIÖG] 72 (1964). Nb. dla oszczędności miejsca nie podajemy stron określających objętość artykułów w poszczególnych czasopismach, jeżeli są cytowane jako w całości dotyczące poszczególnych zagadnień.

³ Patrz J. Wojnowski, *Towarzystwo Archiwistyki Kościelnej i jego organ, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* [skrót: ABMK] 5 (1962), s. 362 oraz w niniejszym artykule prace o archiwum watykańskim wymienione w przyp. 53.

⁴ Przykładowo tylko podajemy kilka na ogólną liczbę około 40 publikacji tego typu, rozrzuconych po różnych czasopismach (najczęściej w *Neues Archiv* – roczniki z końca ubiegłego wieku). Np. L. Delisle, *Lettres inédites d'Innocent III*, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, Paris [dalej skrót: BECh] 34 (1873); S. Löwenfeld, *Päpstliche Original-Urkunden im Pariser Nationalarchiv*, *Neues Archiv* [skrót: NA] 6 (1880); P. Ewald, *Reise nach Spanien im Winter von 1878 auf 1879*, *ibidem*; J. Pflugk-Harttung, *PUen in Karlsruhe (bis zum Jahre 1198)*, *Sitzungsberichte d. Kaiserlichen Akademie Wien*, fil.-hist.

dokumentów papieskich od połowy III w. do końca pontyfikatu Innocentego III (1216) zawarte są w kilkudziesięciu tomach (1844–1855) bardzo już przestarzałej *Patrologia Latina Migne'a*⁵. To monumentalne dzieło uzupełnia trzutomowe wydawnictwo J. Pflugk-Harttunga, *Acta Pontificum Romanorum inedita*, Tübingen 1881 — Stuttgart 1889, zawierające inedita bull papieskich od końca I w. do roku 1198.

Wszystkie przytoczone edycje regestowe bądź dyplomatariusze, zawierające dokumentację kancelaryjną papieży okresu wczesnego średniowiecza, nie odpowiadają obecnym wymogom nowoczesnego źródłoznawstwa, aczkolwiek z braku kompletnych dzieł nowszych ciągle jeszcze muszą stanowić punkt wyjścia dla różnych studiów z zakresu wczesnośredniowiecznej dyplomatyki papieskiej. Przedruki Migne'a i Pflugk-Harttunga bardzo często pomijają końcowe części protokołu dokumentów (dekret, sankcja), nadto, jak już dawno w literaturze stwierdzono⁶, zawierają wiele nieścisłości i niezgodności z tekstami oryginałów lub kopii. Największym ich brakiem jest niekompletność podawanego materiału dyplomatycznego. Przestarzałość regestów Jaffégo—Löwenfelda i Potthasta polega z jednej strony na niekompletności materiału źródłowego, z drugiej na niezbyt dostatecznie przeprowadzonej krytyce źródeł pod względem formalnym.

Inicjatywę edycji, reedycji i krytycznego opracowania pism papieskich do roku 1198 podjęła w 1896 r. Akademia Nauk w Getyndze⁷ biorąc za wzór wydawnictwo *Monumenta Germaniae Historica — Diplomata*. Pod kierownictwem niestrudzonego P. Kehra (1860–1944) zespół badaczy, takich jak A. Brackmann, C. Erdmann, W. Holtzmann i inni, prowadził kwerendy po wielu archiwach, zwłaszcza kościelnych i w zbiorach prywatnych Italii, Niemiec, Francji, Belgii, Holandii, Anglii, Szwajcarii, Austrii, Hiszpanii i Portugalii. W celu zapewnienia całemu temu przedsięwzięciu dostatecznych środków, z inicjatywy P. Kehra i papieża Piusa XI, który przedtem współpracował z Kehrem, zorganizowana została w 1931 r. tak zwana Pius Stiftung dla badań nad dokumentami papieskimi i historią średniowiecza⁸. Po ostatniej wojnie światowej, co najmniej od 1948 r. ta sama fundacja na nowo podjęła trud edycji i reedycji dokumentów papieskich do 1198 r. W wyniku całej tej akcji, zapoczątkowanej pod koniec ubiegłego stulecia, ukazało się do dziś ponad 60 tytułów sprawozdań z kwerend archiwalnych w postaci publikacji papieskiego materiału dyplomatycznego, według poszczególnych krajów, zawartego w *Nachrichten [Abhandlungen] der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, w serii filozoficzno-historycznej. Sposób wydania i opracowania przedruków z oryginałów, kopii lub przekazów o innej formie, oparty został na najnowszym na owe czasy osiągnięciach teoretyczno-metodycznych z zakresu wiedzy dyplomatycznej, chociaż i tu wydawcy w sporadycznych wypadkach nie ustrzegli się starej praktyki opuszczeń formuł eschatokołu.

Podjęte od 1906 r. pod kierownictwem P. Kehra prace nad reedycją klasycznych repertoriów regestów dały w efekcie do dziś dziewięć tomów wydawnictwa *Italia Pontificia* (1906–1962) i trzy tomy edycji *Germania Pontificia* (1910–1935)¹⁰, złożone według terytorialnych grup odbiorców, jak również liczne sprawozdania ogłaszane od 1896 r. w czasopismach naukowych Akademii Nauk w Getyndze.

Kl. [skrót: SKA] 71 (1872); P. Kehr, *Le bolle pontificie che si conservano nell'archivio diplomatico di Firenze*, *Archivio Storico Italiano* [skrót: ASI], V serie, 32 (1903); J. Pflugk-Harttung, *Iter Italicum*, Stuttgart 1883; G. Schauss, *Nachträge zu den Jaffé-Löwenfeld'schen Papstregesten aus dem 12. Jahrhundert*, NA 23 (1897).

⁵ Dokładny wykaz wszystkich tomów zawierających dokumenty papieskie zamieścił L. Santifaller, w: *Neuere Editionen mittelalterlichen Königs- und PUn*, Wien 1958, s. 57–62.

⁶ Z polskiej: K. Maleczyński, *Bulla Hadriana IV dla biskupstwa wrocławskiego z r. 1155*, *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”* 14 (1959), s. 277; z obcej: np. R. Sickel, *Bella diplomatica ohne Ende?* *MIÖG* 6 (1885), s. 327.

⁷ Patrz w tej sprawie: L. Santifaller, *Urkundenforschung, Methoden, Ziele, Ergebnisse*, Weimar 1937, s. 36; tenże, *Neuere Editionen*, s. 63–66, gdzie cytuje dalszą literaturę na ten temat; nadto R. Klauser — O. Meyer, *Clavis Medieualis*, Wiesbaden 1962, s. 90 i n.

⁸ Patrz L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 65 i n.

⁹ Dokładne zestawienie publikacji, które ukazały się w tej serii do r. 1956 zamieścił L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 66–68. W 1958 r. ukazał się dalszy tom: J. Ramackers, *PUn in Frankreich*, *Neue Folge*, Bd. 6: *Orleanais*, *Anhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, fil.-hist. Kl. [skrót: AGG], 3 Folge, 41 (1958).

¹⁰ Poza ostatnim tomem IX *Italia Pontificia* (W. Holtzmann, *Regesta Pontificum Romanorum, Italia Pontificia IX. Samnium, Apulia, Lucania*, Graz 1962) wszystkie pozostałe zestawił L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 69.

Ostatnio przystąpiono do wydawania odrębnych tomów z regestami dokumentów papieskich w ramach wydawnictwa *Regesta Imperii*¹¹. Obecnie prace Komisji Naukowej Pius Stiftung für Papsturkunden-Forschung idą w kierunku dalszej kontynuacji regestów dokumentów papieskich. Aktualnie znajdują się w przygotowaniu tomy X i XI *Italiae Pontificiae* i tom IV *Germaniae Pontificiae*, jako kontynuacja edycji dokumentów z archiwów francuskich (edycja ta została przerwana śmiercią ich wydawcy J. Ramackersa w 1965 r.).

Dokumentację czynności prawnych papieży z okresu późniejszego średniowiecza prezentuje ogromny zbiór liczący około 60 tomów tekstów źródłowych wydanych głównie¹² w kręgu *École Française de Rome* z regestrów papieskich od Innocentego III (1198) do Grzegorza XI (1378)¹³. Wydawnictwo francuskie podzielono na dwie serie: dla XIII w. — *Registres et lettres des papes du XIIIe siècle*, dla XIV w. — *Registres et lettres des papes du XIVe siècle*. Seria czternastowieczna ze względu na organizację czynnika źródłotwórczego w tym okresie (rozbudowa administracji papieskiej) konsekwentnie dzielona jest na trzy odrębne kategorie produktów kancelaryjnych, równocześnie wytwarzanych w tym okresie przez różne agendy kancelarii (*Lettres closes, patentes et curiales, Lettres secrètes et curiales, Lettres communes*). W celu oddzielenia źródeł odnoszących się do Francji od dokumentów dotyczących innych krajów wydawcy do niedawna publikowali materiał regestrowy w równoległych chronologicznie tomach, każdy z tego samego pontyfikatu i to oddzielnie dla Francji, a oddzielnie dla innych krajów. Ułatwieniem przy korzystaniu z prezentowanych tu wydawnictw francuskich o tak skomplikowanym systemie podziału materiału są staranne i dokładne indeksy.

Dokumenty z regestrów papieskich okresu wczesnego średniowiecza (Grzegorz I, Jan VIII, Stefan V, Grzegorz VII, Anaklet II, Aleksander III) odnoszące się do ziem niemieckich zawarto w kilku tomach *Monumenta Germaniae Historica — Epistolae*¹⁴. Pod protektoratem *Preussisches Historisches Institut* in Rom ukazały się w oparciu o rejestry cztery tomy *Repertorium Germanicum* (publikowane 1916–1958), które obejmują materiał z lat 1378–1431, oraz jeden tom za lata 1431–1447, wydany w 1897 r.¹⁵ Wydawnictwo to zestawia występujące w regestrach i aktach kamery papieskiej: osoby, instytucje kościelne i miejscowości z terytorium Niemiec.

Cały ten wykaz edycji źródłowych dopełnia ogromna biblioteka wydań regestów i tekstów dokumentów ujętych w zbiorach dla poszczególnych terytoriów, krajów, diecezji¹⁶, w bullariach klasztornych¹⁷, jak

¹¹ Zob. moją recenzję w niniejszym roczniku *Studiów Źródłoznawczych*, s. 245–246.

¹² Wydawcy niemieccy wydali jedynie trzy tomy z regestrów Innocentego III (z całego okresu 1198–1378); patrz L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 41 oraz recenzję: K. Bobowski, *Studia Źródłoznawcze* 12 (1967), s. 207 i n. Indeksy do edycji regestrów z pierwszego roku pontyfikatu Innocentego III ukazały się osobno: *Die Register Innocenz' III*, t. I, 1. *Pontifikatsjahr: indices*, bearb. v. A. A. Strand gemeinsam mit H. u. O. Hagenader u. G. Trenkler, Graz–Wien–Köln 1968. Natomiast Anglicy wydali ostatnio jeden tom źródeł z regestrów Innocentego III: *The letters of pape Innocent III (1198–1216) concerning England and Wales*, ed. C. R. Cheney–M. G. Cheney, Oxford 1967.

¹³ Poszczególne tomy zestawione zostały przez L. Santifallera, *Neuere Editionen*, s. 41–43, s. 46 i n., gdzie pominięte zostały, bądź od tego czasu (1958) ukazały się następujące dalsze wydawnictwa regestrów za lata 1198–1378 (cytujemy skrótowo): *Les Registres d'Alexandre IV (1254–1261)*, ed. C. Bourel [i in.], t. III/8, Paris 1959; *Les Registres d'Urban IV (1261–1264)*, ed. J. Guiraud, z. 5–8, Paris 1929–1964; *Les Registres de Nicolaus IV (1288–1292)*, ed. E. Berger, t. I–IV, Paris 1884–1921; *Jean XXII, Lettres secrètes et curiales relatives à la France*, ed. A. Coulon et S. Clemencet, t. III/6–9, Paris 1961–1967 (wszystkie nowsze edycje regestrowe Innocentego VI i Klemensa VI podał J. Szymański w swej recenzji w *Studiach Źródłoznawczych* 12, 1967, s. 205 przyp. 1); *Urban V (1362–1370), Lettres communes*, ed. P. Gasnault, t. II/1, Paris 1964; t. II/2, ed. B. Barbiche, Paris 1965; t. II/3, ed. A. Ducrot, Paris 1967; *Grégoire XI (1370–1378), Lettres secrètes et curiales*, ed. G. Mollat, t. I/1–3, Paris 1962–1965; por. *Studia Źródłoznawcze* 12 (1967), s. 205 przyp. 1.

¹⁴ Wydawnictwa te zestawiał L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 40 i n., gdzie pominął edycję *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae saeculi XIII e registris pontificum Romanorum selectae*, ed. K. Rodenberg, t. III, Berolini 1894 (zawiera pisma papieskie z lat 1250–1268 dotyczące Niemiec).

¹⁵ Zestawienie L. Santifallera, *Neuere Editionen*, s. 48. Od kilku lat *Deutsches Historisches Institut* in Rom pracuje nad reedycją tego wydawnictwa. Ukazał się ostatnio (1961) t. II *Repertorium*, jako reedycja tegoż tomu, wydanego w latach 1933–1938.

¹⁶ Dokładne zestawienie L. Santifallera, *Neuere Editionen*, s. 43–56.

¹⁷ Zestawienie ibidem, gdzie pominięto następujące cytowane skrótowo wydawnictwa: *Bullarium Franciscanum* [...] ed. H. Scarabella, t. I–IV, Romae 1759–1780; t. V–VII, ed. C. Eubel, Leipzig 1898–1904; *Bullarium ordinis Eremitarum* s. Augustini, ed. L. Empoli, t. I–IX, Romae 1628–1632; *Bullarium Carmelitanum*, ed. E. Monsignan, t. I–IV, Romae 1715–1768; *Bullarium Ordinis Predicatorum*, ed. T. Ripoll–F. Bremond, Romae 1729–1740.

również w licznych dalszych dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych dyplomatariuszach poszczególnych odbiorców¹⁸. Cała masa listów i dokumentów papieskich dochowała się do naszych czasów w licznych zbiorach dekretów i w dziełach kanonicznych, które również były przedmiotem zainteresowania wydawców od 1840 r. i pozostały nim aż do dziś¹⁹. Tylko dwie pozycje źródłowe można określić jako dyplomatariusze zawierające zwarty materiał określonych papieży-wystawców, to jest bullarium Kaliksta II (1119–1124) oraz Grzegorza VII (1073–1085)²⁰. Z dzieł zawierających fotograficzne reprodukcje produktów kancelaryjnych papieży, na pierwszym miejscu należy wymienić J. Pflugk-Harttunga, *Specimina selecta*²¹, jako największe tego typu dzieło, podczas gdy pozostałe zawierają materiał bardzo wyselekcjonowany²².

Na koniec przedstawionego tu przeglądu ważniejszych wydawnictw źródłowych wypada jeszcze pokrótce wspomnieć o zamiarach międzynarodowych ośrodków edytorstwa dokumentacji papieskiej. Generalnym założeniem tych przedsięwzięć jest dążność do wypełnienia istniejących luk w dotychczasowych edycjach, zwłaszcza w odniesieniu do późnego średniowiecza, oraz ich unowocześnienie z punktu widzenia nowoczesnych kryteriów krytyki dyplomatycznej. Chęci ułatwienia badaczowi dostępu do tak ważnych źródeł mają już długą swoją historię, ale ostatnio wydają się wchodzić w bardzo obiecującą fazę. Po raz pierwszy w 1903 r. wydawnictwo O. Harrassowitza w Lipsku ogłosiło cenne przedsięwzięcie zmierzające do wydania Repertorium do regestrów Jaffégo-Löwenfelda, Potthasta, mniej licznych jeszcze wtedy publikacji P. Kehra oraz wydawnictw regestrów papieskich²³. Repertorium to miało zawierać indeksy różnych odbiorców, incypia dokumentów, których brak u Potthasta i inne dane. Ułatwiłyby one niezmiernie korzystanie z tak rozproszonego materiału. Postulatu tego dotąd nie zrealizowano, zatem pozostaje on nadal aktualny. Nadzieją napawają decyzje powzięte podczas obrad międzynarodowej konferencji badaczy dyplomatyki papieskiej i archiwistów kościelnych, jaka odbyła się w 1958 r. w Archiwum Watykańskim²⁴. Uczestniczący w niej jeden z głównych referentów, prof. A. Pratesi, stwierdził, że znajomość praktyki kancelarii papieskiej każe widzieć we wszystkich dotychczasowych repertoriach stanowczo za małą liczbę jej dokumentów w stosunku do tej, jaka faktycznie z tej kancelarii wyszła (przebieśnie przyjmuje on, że zwłaszcza od końca XII w. mogły wychodzić dwa dokumenty dziennie)²⁵. Również L. Santifaller w swym artykule z 1964 r.²⁶ stwierdził, że liczba znanych dokumentów oryginalnych z okresu wczesnego średniowiecza jest stanowczo niezadowalająca (50 na 4500 w różnych innych formach przekazu do połowy XI w.). O ile przedruki Migne'a, Pflugk-Harttunga i Kehra, chociaż niekompletne, powstały jednak w oparciu o autopsję i przedruk wielu dziś zaginionych oryginałów, bądź pojedynczych (wiernych oryginałom) kopii, o tyle edycje dokumentów późnośredniowiecznych opierają się prawie wyłącznie na regestrach. Wiadomo natomiast, że kancelaria papieska nie wciągała do ksiąg rejestrowych wszystkich wystawianych dokumentów bądź całych ich brzmień. W związku z tym wielki znawca dyplomatyki papieskiej, żyjący wówczas jeszcze profesor wiedeński L. Santifaller wielokrotnie upominał się o rozpoczęcie wzorem P. Kehra wielkich kwerend w archiwach poszczególnych odbiorców, kryjących wiele nie znanego nam materiału²⁷. Koncepcję inwentaryzacji dokumentów papieskich z lat 1198–1417 (do Marcina V) wysuwał wcześniej, zmarły tymczasem Franco Bartoloni²⁸ autor słynnego *Censimento* późnośredniowiecznych dokumentów, przyjętego jako obowiązujący dokument

¹⁸ Patrz w zestawieniu zbiorów dokumentów do poszczególnych terytoriów: L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 43–56.

¹⁹ Zestawił je dokładnie L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 38–40.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

²¹ J. Pflugk-Harttung, *Specimina selecta chartorum Pontificum Romanorum*, pars I–III, Stuttgart 1887, zawiera reprodukcje ponad stu bull do końca XII w.

²² Zestawienie L. Santifaller, *Neuere Editionen*, s. 70. Ostatnio ukazało się cenne tego typu wydawnictwo: *Acta Pontificum*, collegit J. Batteli, Bibliotheca Vaticana 1965, które zawiera 50 tablic przedstawiających różne kategorie dokumentu papieskiego od IX do XIX w.

²³ Patrz *Historische Zeitschrift* [skrót: HZ] 91 (1903), s. 541 i n.

²⁴ Patrz J. Wojnowski, *Towarzystwo Archiwistyki Kościelnej*, ABMK 5 (1962), s. 362–364.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Patrz L. Santifaller, *Der Censimento*, *MIÖG* 72 (1964), s. 135–138.

²⁷ *Ibidem*, s. 135–141.

²⁸ F. Bartoloni, *Per un censimento dei documenti pontifici da Innocenzo III a Martino V*, *Atti Convegno di Studi delle fonti del Medioevo europeo*, Roma 1957.

na wspomnianej wyżej konferencji z 1958 r.²⁹ Obecnie opracowuje się analityczny katalog dokumentów znajdujących się w Archiwum Watykańskim. Nad realizacją tego katalogu czuwa Commissione Internazionale per la Bibliografia dell'Archivio Vaticano³⁰. Zgodnie natomiast z przyjętą instrukcją dotyczącą naukowej inwentaryzacji dokumentów oryginalnych z lat 1198–1417, znajdujących się w różnych archiwach Europy, prowadzone są zaawansowane prace w Belgii, Niemczech, Francji, Wielkiej Brytanii, Italii, Austrii, Hiszpanii i na Węgrzech³¹. Instrukcja zaleca autorom sprawozdań możliwie dokładne oddawanie wszelkich notatek kancelaryjnych oraz poszczególnych formuł protokołu, nadto zawiera wskazówki co do opisu zewnętrznego³².

W efekcie tego ambitnego przedsięwzięcia można już obecnie odnotować kilka wartościowych pozycji źródłowych z nieznanym dotąd materiałem dyplomatycznym papieży od Innocentego III do Marcina V. Spośród wydawnictw przygotowanych zgodnie z instrukcją F. Bartoloniego wyróżnić można trzy wartościowe pozycje A. Largiadèra, dostarczające dokładnie opracowanego materiału z kilku archiwów dzisiejszej Szwajcarii³³, oraz nie mniej staranne prace: W. Zöllnera (z Staatsarchiv Magdeburg, NRD³⁴), A. Paulharta (archiwa austriackie³⁵), S. Baumgartena (archiwa włoskie³⁶).

Również archiwa polskie, zwłaszcza kościelne, kryją jeszcze sporo nieznanego materiału papieskiego z okresu od XIII do XV w., o czym można się przekonać podczas nawet przypadkowych poszukiwań, zwłaszcza w archiwach klasztornych³⁷. Czy zatem nie byłby już czas na podjęcie identycznych prac nad repertorium oryginalnych dokumentów papieskich od XIII do XV w., znajdujących się w archiwach polskich? Wydawnictwo takie znacznie wzbogaciłoby warsztat badawczy polskich historyków źródłami, które obfitują w treści poznawcze, a praktycznie dotąd są niedostępne. Wiele inicjatywy w zakresie inwentaryzacji nieznanych dokumentów papieskich podejmowanych za granicą, każe rozważyć tę sprawę również w Polsce. Postulat taki odnosi się zresztą do wszystkich innych krajów Europy, w których nie podjęto jeszcze tego rodzaju przedsięwzięć. Warto, ażeby urzeczywistniło się marzenie ojca nowoczesnego edytorstwa dokumentów papieskich P. Kehra, który w 1924 r. na łamach *Deutsche Literaturzeitung* pisał, że materiał dokumentowy papieży winien być krytycznie opracowany w kilkudziesięciu tomach, w oparciu o znaleziska poszczególnych archiwów całej Europy („von Drontheim bis Carthago, von Dublin bis Krakau, von Coimbra bis Konstantinopel”³⁸).

Badania dyplomatyczno-paleograficzne dokumentacji oraz organizacji i zwyczajów panujących w największej średniowiecznej kancelarii przyciągały uwagę badaczy znacznie wcześniej, niż zaistniały warunki dla prawdziwego rozwoju tej dyscypliny od roku 1879. Postawienie jej w rzędzie nauk historycznych jest zasługą J. Mabillona, który w swoim dziele *De re diplomatica libri sex* (Paris 1681) na tle dyplomatyki ogólnej w kilku miejscach poruszał zagadnienie dokumentacji papieskiej. Z kolei Ch. F. Toustain i R. P. Tassin poświęcili jej już odrębną część (tom V) swojego klasycznego dzieła *Nouveau traité de diplomatique* (Paris 1750–1765). O ile dzieło to do dziś nie straciło na wartościach poznawczych, o tyle bez znaczenia jest pod tym względem kompendium dyplomatyki papieskiej watykańskiego archiwisty Marino Marini: *Diplomatica pontificia ossieno osservazioni paleografiche ed erudite sulle bolle dei*

²⁹ Istruzioni per il Censimento dei Documenti Pontifici dall'elezione di Innocenzo III all'elezione di Martino V, Commissione Pontificia per gli Archivi Ecclesiastici Italiani, 1958.

³⁰ Patrz J. Wojnowski, *Towarzystwo Archiwistyki Kościelnej*, s. 362–365, oraz L. Santifaller, *Der Censimento*, s. 135–141.

³¹ L. Santifaller, o. c.

³² Ibidem.

³³ A. Largiadèr, *Die PUen des Zisterzienserinnenklosters Magdalenu, MIÖG* 68 (1960); tenże, *Die PUen des Staatsarchivs Zürich von Innocenz III. bis Martin V. Ein Beitrag zum Censimentum Helveticum*, Zürich 1963; tenże, *Die PUen im Gatterer-Apparat zu Luzern von Innocenz III. bis Martin V.*, *Archivalische Zeitschrift* [skrót: Arch. Z.] 61 (1965).

³⁴ W. Zöllner, *Die PUen des Staatsarchiv Magdeburg von Innocenz III. bis zu Martin V.*, Halle 1966.

³⁵ H. Paulhart, *PUen des Spätmittelalters in der Steiermark, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 9 (1959); tenże, *PUen des Spätmittelalters in Oberösterreich, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 8 (1964).

³⁶ S. Baumgarten, *Descrizione diplomatica di bolle e brevi originali de Innocenzo III a Pio IX, t. I–II* [za lata 1198–1304], Città del Vaticano 1965–1966.

³⁷ W ten sposób natrafiłem na jedną bullę Innocentego IV: K. Bobowski, *Nieznaną bullę Innocentego IV z r. 1254 dla biskupstwa wrocławskiego*, *Śląski Kwart. Hist. „Sobótka”* 21 (1966).

³⁸ *Deutsche Literaturzeitung* 45 (1924), szpalta 1133.

papi (Roma 1841). Podjęcie badań na szerszą skalę stało się jednak możliwe dopiero od drugiej połowy ubiegłego stulecia, kiedy zaczęły pojawiać się pierwsze większe wydawnictwa źródłowe. Obecnie dysponujemy ogromną biblioteką gorszych lub lepszych opracowań, przez co można już korzystać z różnorodnych i bogatych doświadczeń oraz ustaleń dyplomatycznych. Z nieporównanie zatem większą pewnością uprawiają badacze tę dziedzinę obecnie, aniżeli zajmowali się nią w swoich niezwykle intensywnych studiach uczeni okresu pionierskiego, po otwarciu Archiwum Watykańskiego. Wyniki szczegółowych badań zestawiają podręczniki dyplomatyki ogólnej: A. de Bouarda, H. Bresslawa, A. Girya, C. Paoli³⁹ i specjalny zarys dyplomatyki papieskiej aż po czasy nowożytne L. Schmitz-Kallenberga⁴⁰. Spośród tych kompendiów prace H. Bresslawa i L. Schmitz-Kallenberga są czymś więcej niż tylko podręcznikowymi uogólnieniami.

W zakresie studiów szczegółowych od początku traktowania dyplomatyki jako nauki aż po dzień dzisiejszy najwięcej uwagi poświęca się kluczowemu dla dyplomatyki papieskiej zagadnieniu rejestrów papieskich (odpisów całości lub części ekspediowanych dokumentów i innych produktów kancelaryjnych) znanych z oryginałów od pontyfikatu Innocentego III (1198–1216). Dzięki tym studiom uzyskaliśmy pewien obraz organizacji pracy w kancelarii papieskiej. W tym kierunku szło inaugurujące badania specjalistyczne studium uczonego francuskiego L. Delisle (*Mémoire sur les actes d'Innocent III*⁴¹), które dziś nie przedstawia już większej wartości, wtedy jednak było wzorem dla późniejszych badaczy rejestrów oraz praktyki kancelaryjnej Innocentego III. Nic dziwnego, że rejestry Innocentego III nie przestają do dziś przyciągać najwybitniejszych uczonych. Od papieża tego, jak wspomniano, zaczyna się nieprzerwany ciąg wielu tysięcy ich tomów w postaci oryginalnej. Do ważniejszych prac oświetlających główne i pomocnicze przekazy rejestrów (kopie, przedruki), porządek i sposób, według którego kancelaria rejestrowała swoje produkty, wreszcie ich wzory-formularze oraz opis paleograficzno-dyplomatyczny należą zwłaszcza studia H. Denifle, R. Heckela, M. Tangla, F. Kempfa i F. Bocka. Wśród całego jeszcze zastępu dalszych uczonych, badaczy rejestrów Innocentego III, jedynie Denifle (1886) był skłonny uważać je nie za księgi kancelaryjne, a raczej za zbiory korespondencji politycznej. Sprzeciwiając się tej tezie późniejsi badacze nie byli zgodni co do praktyki kancelaryjnej tego okresu. Ich spostrzeżenia charakteryzują się wielkimi nieudowodnieniami i wzajemnymi sprzecznościami. Logiczne i przekonujące wyniki zdołał ostatnio osiągnąć nie żyjący już F. Bock (1956), który przeprowadził gruntowną analizę paleograficzno-dyplomatyczną⁴². Potwierdził on stare i odosobnione przypuszczenia Denifle, że w kancelarii Innocentego III raczej nie było jeszcze osobnego urzędu do systematycznego rejestrowania dokumentów. Zgodnie z przypuszczeniami tego badacza czynność ta należała w tym okresie do *scrimarii camerae*. Nadto F. Bock zdołał wykryć pewne ślady ingerencji papieża w dyktanie niektórych dokumentów.

Ważnym przyczynkiem do poznania części pozostałości rejestrów watykańskich z okresu pontyfi-

³⁹ A. de Bouard, *Manuel de diplomatie française et pontificale*, t. I–II, Paris 1929–1952; H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, t. I–II, Berlin 1958; A. Girya, *Manuel de diplomatie*, Paris 1925; C. Paoli, *Diplomatica Firenze*. Nie była mi dostępna praca P. Brezzi, *La diplomatica pontificia*, Milano 1942.

⁴⁰ L. Schmitz-Kallenberg, *Die Lehre von den PUn, Grundzüge der historischen Methode*, Berlin 1906.

⁴¹ Zamieszczone w BECh 4 (1858).

⁴² Podaję szerszą bibliografię ważniejszych pozycji według porządku chronologicznego wydań poszczególnych prac: F. Kaltenbrunner, *Römische Studien I, Die päpstlichen Register des 13. Jahrhunderts*, MIÖG 5 (1884); J. Pitra, *Analecta novissima spicilegii Solesmensis, altera continuatio*, t. I (De epistolis et registris Romanorum pontificum), Paris 1885; H. Denifle, *Die päpstlichen Registerbände des 13. Jahrhunderts und das Inventar derselben vom Jahre 1339*, *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters* 2 (1886); K. Hampe, *Aus verlorenen Registerbänden der Päpste Innocenz III. und Innocenz IV.*, MIÖG 23 (1902); E. Tuček, *Untersuchungen über das Registrum super negotio Romani imperii*, Innsbruck 1910; R. Heckel, *Untersuchungen zu den Registern Innocenz III*, *Historisches Jahrbuch* [skrót: HJ] 40 (1920); M. Tangl, *Studien zum Register Innocenz III*, Weimar 1929; F. Kempf, *Die Register Innocenz III Miscellanea Historiae pontificiae*, t. IX, Roma 1945; F. Bock, *Studien zu den Registern Innocenz IV*, *Archivalische Zeitschrift* [skrót: AZ] 52 (1956); F. Kempf, *Zu den Originalregistern Innocenz III, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* [skrót: QFIAB] 36 (1956); H. Feigl, *Die Überlieferung der Register Papst Innocenz III*, MIÖG 65 (1957); O. Hageneder, *Die äusseren Merkmale der Originalregister Innocenz III*, *ibidem*; K. Peball, *Die kanonistischen Randzeichen in den Registern Papst Innocenz III, Römische historische Mitteilungen* [skrót: RHM] 1 (1956–1957); O. Hageneder, *Quellenkritisches zu den Originalregistern Innocenz III*, MIÖG 68 (1960); H. Feigl, *Die Registrierung der Privilegien unter Papst Innocenz III*, *ibidem*.

katu Aleksandra IV (1254–1261) jest artykuł E. Pásztor, *Contributo alla storia dei registri pontifici dell' secolo XIII* (w *Bolletino dell' Archivio paleografico italiano*, terza serie, 1, 1962). W oparciu o gruntowną analizę dyplomatyczno-paleograficzną przeszło tysiąca listów wciągniętych do ksiąg rejestrowych, Autor podaje przekonujące ustalenia co do ich układu w registrach oraz wzorów formularzowych, na których podstawie je wciągnięto.

Bardziej skomplikowany i rozbudowany system rejestrowania w XIV i XV w., będący konsekwencją rozbudowanej organizacji administracji papieskiej, nie doczekał się do tej pory dokładniejszego oświetlenia. Do wieku XIV odnoszą się wartościowe, ale nie wyczerpujące wszystkich zagadnień prace E. Göllera (*Mitteilungen und Untersuchungen über das päpstliche Register- und Kanzleiwesen im 14. Jahrh. besonders unter Johann XXII und Benedikt XII*⁴³), M. Tangla (*Die päpstlichen Register von Benedikt XII bis Gregor XI*⁴⁴) oraz F. Bocka (*Einführung in das Registerwesen des Avignonesischen Papsttums*⁴⁵), jak również nieco już przestarzała praca Tomasetha (*Die Register und Sekretäre Urbans V und Gregors XI*⁴⁶). Obok informacji o technice i rodzajach rejestrów, dostarczają one sporo materiału do organizacji poszczególnych agend kancelarii, kamery oraz sekretariatu papieskiego. Niemal w ogóle pozostały nie zbadane serie rejestrów piętnostowiecznych, nie licząc przestarzałego, szkicowego, a przede wszystkim tradycyjnego opracowania E. Ottenthala, *Die Bullenregister Martin V und Eugen IV*⁴⁷.

Regestrom papieskim do 1198 r., znanym tylko z niektórych lat w postaci różnych odpisów, poświęcono w związku z tym niewiele prac specjalistycznych. Regestrom w czasach najstarszych (przed pontyfikatem Grzegorza I), zwłaszcza zagadnieniu ich genezy i związkom z urzędowymi księgami cesarzy rzymskich oraz roli, jaką spełniały w kurii, poświęcone są szczegółowe studia H. Bresslaua, H. Steinackera, E. Caspara, F. Bocka⁴⁸, jak i inne prace traktujące o interesującym nas problemie ogólnie⁴⁹ bądź omawiające go w odniesieniu do okresu od Grzegorza I. Wśród nielicznych prac dotyczących tej epoki tylko jedno studium E. Posnera⁵⁰ daje pojęcie o rejestrach Grzegorza I, za to kilka szczegółowych dotyczy rejestrów Grzegorza VII (W. Peitz, O. Blaul, E. Caspar, W. Klewitz, F. Bock)⁵¹. Najbardziej wartościowa wydaje się być praca F. Bocka (1947), w której, zgodnie z postępowaniem wiedzy historycznej w tym zakresie, zrewidowane zostały niektóre ustalenia poprzedników i poddane ponownym badaniom. Wynika z nich, że zachowany kodeks rejestrów Grzegorza VII był nie tyle ściśle kancelaryjną księgą rejestrów, jak twierdził Peitz, ile raczej zbiorem ważnego materiału polityczno-administracyjnego całej kurii. Taki sam charakter rejestrów Aleksandra III obrazuje praca W. Holtzmann, *Die Register Papst Alexanders III in den Händen der Kanonisten*⁵², która kończy wąty szereg opracowań ściśle dotyczących rejestrów papieskich z okresu przed 1198 r. Sporo wiadomości o księgach papieskich zawierających rejestry, jak i o księgach dwu dalszych kategorii, tj. o zbiorach pomocy formularzowych i znanych od połowy XII w., a według niektórych badaczy (zwłaszcza W. Gnavella i L. Santifaller) prowadzonych już wcześniej księgach do spraw administracji i zarządu (*Verwaltungsbücher*), przekazują prace bądź specjalnie traktujące o niedokumentowych produktach kancelarii

⁴³ QFIAB 6 (1904).

⁴⁴ *Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik* [wybór pism M. Tangla], t. I-II, Berlin 1966.

⁴⁵ QFIAB 31 (1941).

⁴⁶ *MIÖG* 19 (1898).

⁴⁷ *Ibidem*, Ergbd. I, 1881.

⁴⁸ H. Bresslau, *Der römischen Kaiser und die Registerbücher der Päpste*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* [skrót: ZSRk] 6 (1885); *Nostiz-Rieneck*, *Zum päpstlichen Brief- und Urkundenwesen der ältesten Zeit*, Festgabe zu Ehren Max Büdingers, Innsbruck 1898; H. Steinacker, *Über das älteste päpstliche Registerwesen*, *MIÖG* 23 (1902); tegoż, *Zum Zusammenhang zwischen antiken und frühmittelalterlichen Registerwesen*, *Wiener Studien* 24 (1902); E. Caspar, *Studien zum Register Johannes VIII*, *NA* 36 (1911); F. Bock, *Bemerkungen zu den ältesten Papstregistern und zum „Liber diurnus Romanorum Pontificum“*, *AZ* 57 (1961).

⁴⁹ Zwłaszcza podręczniki: H. Bresslau i L. Schmitz-Kallenberga.

⁵⁰ E. Posner, *Das Register Gregors I*, *NA* 43 (1922).

⁵¹ W. M. Peitz, *Das Originalregister Gregors VII. im Vatikanischen Archiv nebst Beiträgen zur Kenntnis der Originalregister Innocenz III. und Honorius III.*, *SKA* 165 (1911) nr 5; O. Blaul, *Studien zum Register Gregors VII*, *Archiv für Urkundenforschung* [skrót: AUF] 4 (1912); E. Caspar, *Studien zum Register Gregors VII*, *NA* 38 (1913); H. W. Klewitz, *Das „Privilegienregister“ Gregors VII*, *AUF* 16 (1939); F. Bock, *Annotationes zum Register Gregors VII* (*Studi Gregoriani. Per la storia di Gregorio VII e della riforma Gregoriana raccolti da G. B. Borino*, 1, 1947).

⁵² QFIAB 30 (1940).

i innych agend kurii, bądź ciekawe studia poświęcone papieskiemu archiwum w okresie średniowiecza (F. Pagnetti, I. Hilgers, W. Glanvell, E. Göller, R. Heckel, W. Holtzmann⁵³) oraz bardzo liczne prace o oficjalnych zbiorach formuł jak *Liber diurnus*, omawianych niżej łącznie z literaturą o formułach protokołu dokumentów. O różnych kancelaryjnych księgach nieco informacji podają kompendia wiedzy o starożytnych i wczesnośredniowiecznych kodeksach (np. studia K. Dziatzko i T. Birta⁵⁴).

Badań nad dyktatem i formularzem dokumentów papieskich nie prowadzono dotąd na szerszą skalę wyjąwszy drobne i często niepełne próby. Na potrzebę opracowań z tego zakresu wskazywano zarówno w literaturze obcej (L. Santifaller⁵⁵), jak i w polskiej (K. Maleczyński⁵⁶). Jednak w Polsce poza dwiema rozprawami K. Maleczyńskiego⁵⁷ o dyktacie bulli gnieźnieńskiej z roku 1136 i o wrocławskiej bulli protekcyjnej z roku 1155 oraz jednym studium A. Gieysztor⁵⁸ ze staranną analizą dyplomatyczną bulli konfirmacyjnej statutu łączyckiego z roku 1180, nigdy dotąd nie podejmowano dalszych badań w tym kierunku. Z wielu prac obcych można wydobyć wiadomości o źródłach dla formularzy dokumentów papieskich. Wiele miejsca poświęcono stosowanym przez kancelarię oficjalnym zbiorom formuł, a zwłaszcza najstarszemu z nich *Liber diurnus*, zwłaszcza po wydaniu jego przez Th. Sickla w 1889 r. Badacze zarówno dawniejsi, jak i w ostatnich czasach, najbardziej interesowali się czasem powstania tego zbioru oraz momentem zarzucenia jego użycia przez kancelarię (zwłaszcza L. Santifaller, O. Lerche, M. Tangl, F. Schillmann⁵⁹), jak również formami jego przekazów (Th. Sickel, R. Ritzler, a ostatnio I. Huyben i L. Santifaller⁶⁰). Problem zbiorów formularzowych po zarzuceniu w końcu XI w. *Liber diurnus* zwracał uwagę uczonych od końca ubiegłego stulecia. B. Hacke w swej dysertacji, *Die Paliumverleihungen bis 1143* (Göttingen 1898), wskazał na fakt stosowania niektórych pojedynczych zwrotów *Liber diurnus* również po XI w. B. Hacke, O. Lerche, w pracach wyżej wymienionych⁶¹, a także Bresslau⁶², Wahrmunden⁶³ i Mühlbacher⁶⁴ przypuszczają, że już od X w. używane były obok *Liber diurnus* inne jeszcze zbiory formularzy bull papieskich, choćby tylko dla poszczególnych formuł.

⁵³ M. Gachard, *Les archives du Vatican*, Bruxelles 1874; P. A. Munsch, *Aufschlüsse über das päpstliche Archiv*, Berlin 1880; F. Ehrle, *Zur Geschichte des Schatzes, der Bibliothek und des Archivs der Päpste im vierzehnten Jahrhundert*, *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters* 1 (1885); S. Löwenfeld, *Geschichte des päpstlichen Archivs bis zum Jahre 1817*, *Historisches Taschenbuch* 6 (1886); F. Pagnetti, *Niccolò da Calvi e la sua vita d'Innocenze IV con una breve introduzione sulla istoriografia pontificia nei secoli XIII e XIV*, *Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria* 21 (1898); I. Hilgers, *Die litterarische Thätigkeit Papst Nikolaus V.*, *Stimmen aus Maria-Laach* 6 (1901); W. Glanvell, *Die Kanonessammlung des Kardinals Deusededit*, t. I, Innsbruck 1905; E. Göller, *Handschriftliches aus dem Vatikanischen Archiv zur Geschichte des 14. Jahrhunderts*, *Römische Quartalschrift* [skrót: RQ] 19 (1905); K. Fink, *Das Vatikanische Archiv, Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, Rom 1951; F. Bock, *Die erste urkundlich greifbare Ordnung des päpstlichen Archivs*, *MIÖG* 62 (1954); R. Heckel, *Das päpstliche und sizilische Registerwesen*, *AUF* 1 (1908) (omawia nie tylko księgi rejestrowe); W. Holtzmann, *Kardinal Deusededit als Dichter*, *HJ* 57 (1937).

⁵⁴ K. Dziatzko, *Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens*, Leipzig 1900; T. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*, Weimar 1907.

⁵⁵ L. Santifaller, *Urkundenforschung, Methoden, Ziele, Ergebnisse*, Weimar 1937, s. 54 i n.

⁵⁶ K. Maleczyński, *Bulla Hadriana IV*, s. 271.

⁵⁷ Ibidem, oraz tegoż, *W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136*, Wrocław 1947.

⁵⁸ A. Gieysztor, *Nad statutem łączyckim 1180 r. Odnaleziony oryginał bulli Aleksandra III z r. 1181*, *Księga 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958 r.

⁵⁹ M. Tangl, *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200–1500*, Innsbruck 1894; O. Lerche, *Die Privilegierung der deutschen Kirche durch PUn bis auf Gregor VII*, *AUF* 3 (1911); F. Schillmann, *Formularsammlung des Marinus von Eboli*, *Bibliothek des Preussischen Historischen Instituts in Rom* 16 (1929); L. Santifaller, *Die Verwendung des Liber diurnus*, *MIÖG* 56 (1935); zob. tam dokładne zestawienie dalszej literatury.

⁶⁰ Th. Sickel, *Prolegomena zum Liber diurnus I und II*, *SKA* 117 (1896); R. Ritzler, *Intorno al „Liber diurnus“*, *Miscellanea Franciscana* 42 (1942); J. Huyben, *Een verloren gewand handschrift von den „Liber diurnus Romanorum Pontificum“*, *Mélanges De Meyer – Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, Louvain 1946; L. Santifaller, *Zur äusseren Geschichte der Vatikanischen Handschrift des Liber diurnus*, *Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Akademie der Wissenschaften in Wien* 83 (1946).

⁶¹ B. Hacke, o. c., s. 101; O. Lerche, o. c., s. 127 i n.

⁶² H. Bresslau, *Urkundenlehre*, t. II, s. 246.

⁶³ Wahrmunden, *Consuetudines curiae Romanae*, *Archiv für Katholisches Kirchenrecht* [dalej skrót: AKK] 79 (1899), s. 148 n.

⁶⁴ E. Mühlbacher, *Kaiserurkunde und Papsturkunde*, *MIÖG Ergbd. IV*, 1893, s. 504 i 511.

Trudno jest jednak, według tych badaczy, wykazać z całą pewnością istnienie nowego zbioru formuł, ponieważ się one nie dochowały.

Kilka cennych pozycji odnosi się do zagadnienia znanych pomocy formularzowych z końca XII w. i z XIII w., które poprzedziły czternastowieczny, używany do końca średniowiecza *Liber cancellariae*. Porządną krytyczną analizę pochodzącego z końca XII w. *Liber censuum* dali w swych klasycznych już pracach P. Fabre i L. Duchesne⁶⁵. Zbiór ten doczekał się przedstawienia zgodnego z postępowaniem wiedzy w pracy R. Elze⁶⁶. Z kolei praca P. Herde, Marinus von Eboli: „Super revocatoris” und „De confirmationibus”⁶⁷ jest dokładną analizą dwu wymienionych w tytule traktatów o określonych kategoriach dokumentów papieskich, ułożonych przez wicekanclerza Innocentego IV w latach 1244–1252. Podobny charakter ma praca E. Hellera, Der kuriale Geschäftsgang in den Briefen des Thomas von Capua⁶⁸, która traktuje o trzynastowiecznych pomocach formularzowych napisanych z punktu widzenia praktyki kancelaryjnej, podobnie jak traktaty Marinusa Eboli. Formularz, jakiego używał w XIII w. papieski penitencjariat (trybunał kurii w sprawach sumienia) prezentuje stare wydawnictwo amerykańskie: A formulary of the papal penitentiary in the thirteenth century (ed. H. Lea, Philadelphia 1892). Zagadnienie czternastowiecznego zbioru formuł *Liber cancellariae*, przede wszystkim jego geneza, jest tematem mocno przestarzałym, ale do dziś aktualnym, specjalistycznym monografią G. Erlera: Der Liber Cancellariae Apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus Palatii Abbreviatus Dietrichs von Nieheim (Leipzig 1888) i E. Ottenthala: Regulae Cancellariae Apostolicae. Die päpstlichen Kanzleiregel von Johannes XII bis Nicolaus V (Innsbruck 1888)⁶⁹. Wydał ten zbiór i opatrzył bogatym w treści poznawcze wstępem M. Tangl: Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200–1500, Innsbruck 1894.

Pewne pojęcie o zbiorach formularzowych średniowiecznej kancelarii papieskiej daje praca H. Zatscheka⁷⁰, odnosząca się także do innych kancelarii średniowiecznych. Wypada tu również wymienić ciekawą rozprawę N. Ertl, Diktatoren frühmittelalterlichen Papstbriefe⁷¹, w której autorka na bazie szerokiego materiału porównawczego (nie tylko dokumentowego) personalnie przypisała dyktat wielu dokumentów od Leona IX do Mikołaja II (1048–1061). Udziału urzędników w procesie koncyptowania brulionów bull na przełomie pierwszej i drugiej połowy XII w. dotyczy artykuł K. Bobowskiego, pt. Ze studiów nad dyplomatyką papieską XII w., Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 126, Historia XIX, Wrocław 1970. Wiele miejsca poświęcono zarówno w starszej, jak i w nowszej literaturze zagadnieniu *artes dictandi* (zwłaszcza M. Ghellinck, N. Valois, F. di Capua)⁷², ujęć stylistycznych używanych do układania konceptów listów i dokumentów (powszechnych w kancelarii papieskiej od końca przedostatniej dekady XII w.).

Literatura dotycząca poszczególnych formuł dokumentów papieskich obfituje raczej w wypowiedzi i oceny marginesowe, przy dużym ubóstwie szerszych opracowań. Od dawna przykuwała uwagę badaczy zwłaszcza arenga. Specjalnie poświęconą tej części protokołu jest dysertacja M. Kopczyńskiego⁷³, traktująca o stylizacji areng stosowanych na podstawie *Liber diurnus*. Autor zwrócił też uwagę na wykształcanie się w badanym przez siebie okresie (do Grzegorza VII) nowych areng, dla których *Liber diurnus* nie był żadnym źródłem. Obecny wiedeński profesor H. Fichtenu w swej książce: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln (Graz 1957) dał ogólny szkic arengi papieskiej od czasów

⁶⁵ P. Fabre, Étude sur le Liber Censuum de l'Église Romaine, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, z. 62, Paris 1892; P. Fabre-L. Duchesne, Liber Censuum de l'Église Romaine, ibidem, Paris 1910.

⁶⁶ R. Elze, Der Liber Censuum des Cencius von 1192 bis 1228, Bolletino dell'Archivio Paleografico Italiano [skrót: BAPI] 2–3 (1956/1957).

⁶⁷ QFIAB 42/43 (1964).

⁶⁸ AUF 13 (1935).

⁶⁹ Wiele przekonujących uwag poświęcił mu M. Rottinger, Der Patriarchatssprengel Constantinopel zur Zeit der Lateinerherrschaft, HJ 2 (1922), s. 39–41; wbrew literaturze starszej widzi jego początki już w połowie XII w.

⁷⁰ H. Zatschek, Studien zur mittelalterlichen Urkundenlehre: Konzept, Register, Briefsammlung, Schriften der philosophischen Fakultät der Deutschen Universität Prag 4 (1929).

⁷¹ AUF 15 (1938).

⁷² N. Valois, Étude sur le rythme des bulles pontificales, BECH 42 (1881); M. Ghellinck, L'essor de la littérature latine, Paris 1922; F. di Capua, Il ritmo prosaico nelle lettere dei papi e nei documenti della cancellaria romana dal IV al XIV sec., t. III/1: Il latino letteraria medioevale e lo stile della curia romana, Rom 1946.

⁷³ M. Kopczyński, Die Arengen der PUen nach ihrer Bedeutung und Verwendung bis zu Gregor VII, Berlin 1936.

najdawniejszych aż niemal po dzień dzisiejszy. W drugim mniejszym studium: *Monarchische Propaganda in Urkunden* (1957)⁷⁴ w przeciwieństwie do tradycyjnego kierunku dyplomatyki wiąże on interesującą nas formułę protokołu z treścią epoki, głównie z ideologią polityczną. Służebną rolę arengi papieskiej wobec określonych idei przedstawia również mały szkic K. Bobowskiego, *Tendencje polityczne papieżstwa w arengach XII-wiecznych bull uroczystych z lat 1143–1154*⁷⁵ (na podstawie wybranych uroczystych dokumentów papieskich z przełomu pierwszej i drugiej połowy XII w.).

Historyka dyplomatyki papieskiej warto jeszcze w tym miejscu odesłać do pracy z końca ubiegłego stulecia A. Blumenstoka, *Der päpstliche Schutz im Mittelalter* (Innsbruck) 1890 oraz do zgodnego z aktualnym postępowaniem nauki historycznej studium F. Kempfa, *Die päpstliche Gewalt in der mittelalterlichen Welt*⁷⁶, które obrazują zagadnienie opiekuńczej i protekcyjnej polityki papieskiej w oparciu o analizę między innymi stereotypowych części dokumentów. Treść prawną, polityczną i tak zwaną „kulturalną” arengi papieskiej przedstawia część pracy M. Granzina, odnosząca się do kancelarii papieskiej⁷⁷. Inwokacji werbalnej dotyczy tylko jedno studium L. Santifallera⁷⁸, które dostarcza bardzo interesującego materiału o pochodzeniu i formach tej formuły w najstarszych dokumentach papieskich. Autor prześledził ślady jej występowania, zestawiając wszystkie warianty tej formuły. Formuły *Cum secundum apostolum* powszechnej w określonych kategoriach listów od papieża Innocentego III począwszy dotyczy rozprawa R. Heckela⁷⁹ przede wszystkim z punktu widzenia znaczenia prawnego. Z kolei o formach tytułatury używanej w dokumentach Jana XXII (1316–1334), kierowanej do jednego tylko odbiorcy informuje rozprawa J. Pflugk-Harttunga, *Die Bezeichnung Ludwigs des Bayern in der Kanzlei des Papstes Johann XXII*⁸⁰. Rozwój stylizacji adresu we wczesnośredniowiecznych bullach papieskich w ogóle, przedstawia praca J. Pflugk-Harttunga z 1882 r.⁸¹, a tego samego zagadnienia w bullach dla kapituł — artykuł L. Santifallera⁸². Pierwsza z tych prac nie ma większego znaczenia, gdyż przeprowadzona w niej charakterystyka formularza jest bardzo ogólna, chaotyczna, a przede wszystkim brak jest tam jakiegokolwiek periodyzacji. Za to artykuł Santifallera jest dość skrupulatną analizą poszczególnych elementów adresu, jak również narracji i dyspozycji⁸³. Swoje rozważania autor urywa jednak na końcu XII w. Kilka przypadkowych uwag o dyktacie narracji i dyspozycji podał on jeszcze w pracy: *Historisch-diplomatische Forschungen* (Weimar 1937), dotyczącej późniejszego okresu dyplomatyki papieskiej.

Od dawna budziły zainteresowanie badaczy formuły eschatokołu, zwłaszcza dekret i sankcja. Najczęściej interesowano się nimi z punktu widzenia ich znaczenia prawnego (F. Thaner, G. Schreiber, F. Boye, H. Voltolini, J. Studtmann)⁸⁴. O stylizacji formuł końcowych traktuje cenna praca L. Santifallera, *Beiträge zur Geschichte der Kontekstschlussformeln in Papsturkunden*⁸⁵. Wadą prac o formułach eschatokołu jest, to że dotyczą przede wszystkim tylko okresu do końca XII w. Jedynie datacja, która w swoich zmiennościach pozwala śledzić rozwój kancelarii, w dotychczasowej literaturze do-

⁷⁴ BAPI, nuova serie, z. 3, 1956–1957, parte I, Roma 1957.

⁷⁵ *Studia z dziejów kultury i ideologii*, Ewie Maleczyńskiej [...], Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

⁷⁶ *Saggi storici intorno al papato dei professori della Facoltà di storia ecclesiastica*, serie II (Miscellanea Historiae Pontificiae, 21), Pontificia Università Gregoriana, Roma 1959.

⁷⁷ M. Granzin, *Die Arenga (Einleitungsformel) der frühmittelalterlichen Urkunde. Studien zur ihrer Entstehung, Verwendung und kunstmässigen Behandlung*, Diss. Halle 1930.

⁷⁸ L. Santifaller, *Über die Verbal-Invokation in den älteren PUen*, RHM 3 (1959/1960).

⁷⁹ R. Heckel, *Die Verordnung Innocenz III. Über die absolute Ordination und die Form „Cum secundum apostolum”* HJ 57 (1937).

⁸⁰ HJ 22 (1901).

⁸¹ J. Pflugk-Harttung, *Die Urkunden der päpstlichen Kanzlei vom X. bis XIII. Jahrhundert*, AZ 6 (1882).

⁸² L. Santifaller, *PUen für Domkapitel*, Festschrift A. Brackmann, Weimar 1931.

⁸³ Adres bulli Hadriana IV zestawiony jest w rozprawie: M. J. Midunsky, *Diplomatische Untersuchungen zum Urkundenwesen des Papstes Hadrian IV*, Breslau 1935.

⁸⁴ F. Thaner, *Über Entstehung und Bedeutung der Formel „salva sedis apostolicae auctoritate”* in den päpstlichen Privilegien, SKA 71 (1872); G. Schreiber, *Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert*, Bd. I, *Kirchenrechtliche Abhandlungen*, H. 65–66, Stuttgart 1910; F. Boye, *Über die Pönformeln in den Urkunden des früheren Mittelalters*, AUF 6 (1918); H. Voltolini, *Fluch und Strafklauseln mittelalterlichen Urkunden*, MIÖG, Ergbd. XI, 1922; J. Studtmann, *Die Pönformel der mittelalterlichen Urkunden*, AUF 12 (1932).

⁸⁵ HJ 17 (1937).

czekała się bardziej wyczerpujących opracowań, zwłaszcza na odcinku cech zewnętrznych (Bresslau, Diekamp, Pflugk-Harttung)⁸⁶. O różnych sposobach datowania dokumentów z punktu widzenia chronologii traktują specjalistyczne studia A. Menzera (do końca XI w.)⁸⁷, M. Tangla, N. Nillersa (w XIII w.)⁸⁸. Do tej grupy prac należy jeszcze dołączyć rozprawę P. Rabikauskasa, *Papstname und Ordnungszahl*⁸⁹, która informuje o początkach zwyczaju oznaczania kolejnymi liczbami papieży jednoimiennych dla ich rozróżnienia. Wcześniejsza praca tego uczonego, „Scriptum-Zeile” in der päpstlichen Kanzlei⁹⁰ oparta na autopsji wielu dokumentów X–XI w., doprowadziła go do licznych ciekawych wniosków co do rozwoju tej formuły w kancelarii papieskiej, jak również o niektórych momentach pracy tej instytucji w X–XI w.

Przechodzimy z kolei do przedstawienia dorobku dotychczasowej literatury odnośnie do cech zewnętrznych dokumentów papieskich, które do dziś o wiele bardziej pociągają badaczy aniżeli cechy wewnętrzne. Z tego zakresu mamy do dyspozycji szereg klasycznych opracowań syntetycznych (Kaltenbrunner, Diekamp i zawierające również sporo informacji o organizacji i pracach personelu opracowanie Pflugk-Harttunga)⁹¹ dotyczących poszczególnych okresów całego średniowiecza. Nadto istnieje ogromna już biblioteka różnych mniejszych lub większych rozpraw oraz przyczynków. Od końca ubiegłego stulecia przyciąga zwłaszcza uwagę badaczy rozwój pisma i materiał pisarski dokumentów papieskich. Oprócz wymienionych syntez wskazać tu należy przestarzałe już prace A. Monaci i K. Brandi⁹² traktujące o wpływie pisma bizantyńskiego w pierwszych wiekach średniowiecza na dukt dokumentowej kuryalii papieskiej oraz liczne nowsze specjalistyczne studia o piśmie (L. Schiaparelli, J. Batteli, L. Santifaller, P. Rabikauskas, O. Tjäder, O. Kresten)⁹³ traktujące o minuskulnej kuryalii rzymskiej (pochodzenie, rozwój pisma, wpływ na inne średniowieczne skryptoria). Chyba najlepszą monografią tego pisma jest obszerna praca P. Rabikauskasa (1958)⁹⁴. Opierając się na skrupulatnej autopsji dokumentowego materiału papieskiego do końca XI w. autor wyczerpująco przedstawił historię pisma (poszczególnych liter, system abrewiacji i ligatur), które w różnych swoich przemianach odzwierciedlało zmieniające się idee polityczne i społeczno-kulturalne. Badacz ten, podobnie jak Fichtenau, w badaniach cech wewnętrznych dąży do odnowienia tradycyjnej paleografii poprzez jej łączenie z historią przemian myśli ludzkiej w okresie średniowiecza.

Do dużej liczby prac, wydawanych od końca ubiegłego stulecia, o materiale pisarskim dokumentów wczesnego średniowiecza (najważniejsze: Bresslau, Pflugk-Harttung, Prou, Omont, Brandi)⁹⁵ doszła ostatnio szczególnie cenna monografia Santifallera, *Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe*

⁸⁶ Podręcznik H. Bresslau; W. Diekamp, *Zum päpstlichen Urkundenwesen des XI. XII. und der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, *MIÖG* 3 (1882); tegoż, *Zum päpstlichen Urkundenwesen von Alexander IV. bis Johann XXII*, *ibidem* 4 (1883); J. Pflugk-Harttung *Die Bullen der Päpste bis zum Ende 12. Jahrhunderts*, Gotha 1901.

⁸⁷ A. Menzer, *Jahresmerkmale in den Datierungen der PUn*, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde* 40 (1932).

⁸⁸ M. Tangl, *Über den Jahresanfang in den Papsten des 13. Jhds.*, *Historische Vierteljahrschrift* 3 (1900); N. Nillers, *Liber sextus Bonifacii VIII*, *Zeitschrift für Katholische Theologie* 1 (1901).

⁸⁹ *Römische Quartalschrift f. Christliche Altertumskunde* 51 (1956).

⁹⁰ *Saggi Storici intorno al papato*, Roma 1959.

⁹¹ F. Kaltenbrunner, *Über die äusseren Merkmale der PUn des 12. Jahrh.*, *MIÖG* 1 (1880); W. Diekamp, o. c.; J. Pflugk-Harttung, *Die Bullen*.

⁹² A. Monaci, *Sulla influenza bizantina nella scrittura delle antiche bolle pontificie*, *Archivio* 9 (1886); K. Brandi, *Der byzantische Kaiserbrief aus Saint-Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien*, *AUF* 1 (1908).

⁹³ L. Schiaparelli, *Note paleografiche intorno all'origine della scrittura curiale romana*, *ASI* 7 (1926), z. 6; J. Batteli, *Acta pontificum. Exempla scripturarum*, Città del Vaticano 1933; L. Santifaller, *Die Abkürzungen in den ältesten PUn (788 bis 1002)*, Weimar 1939; P. Rabikauskas, *Die römische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei*, Roma 1958; O. Tjäder, *Le origini della scrittura curiale romana*, *BAPI*, ser. 3, 2/3 (1963/1964); O. Kresten, *Diplomatische Auszeichnungsschriften in Spätantike und Frühmittelalter*, *MIÖG* 74 (1966).

⁹⁴ Została ona pozytywnie oceniona przez kompetentną krytykę polską (zob. *Studia Źródłoznawcze* 6, 1961, s. 166–168, rec. B. Kürbisówny).

⁹⁵ H. Bresslau, *Papyrus und Pergament in der päpstlichen Kanzlei bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts*, *MIÖG* 9 (1888); J. Pflugk-Harttung, *PUn auf Marmor*, *QFIAB* 4 (1901); M. Prou, *Deux fragments de bulles sur papyrus*, *BECh* 64 (1903); H. Omont, *Bulles pontificales sur papyrus (IX–XIe siècle)*, *ibidem* 65 (1904); K. Brandi, *Ein lateinischer Papyrus aus dem Anfang des 6. Jahrhunderts*, *AUF* 5 (1914).

im Mittelalter. Mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei, Teil I⁹⁶. Jest to rekapitulacja całej poprzedniej literatury przedmiotu z wielu przekonywającymi, nowymi ustaleniami autora, rozszerzonymi materiałem z pomijanych przedtem produktów niedokumentowych (różnych ksiąg kancelaryjnych).

Zagadnienie wszelkich zapisek kancelaryjnych na oryginałach, zwłaszcza not dorsalnych, dopisków w formułach datalnych, wreszcie podpisów kardynalskich, jest potraktowane szeroko w klasycznych pracach Diekampa (Zum päpstlichen Urkundenwesen), a z nowszych — w szkicach M. Jansena, B. Katterbacha, M. Peitza i H. Burgera⁹⁷. Na podstawie autopsji interesującego ich materiału autorzy doszli do ciekawych spostrzeżeń o czasie powstania czystopisów, o stosunkach wystawcy z niektórymi odbiorcami, opłatach za otrzymywane dokumenty, wreszcie o udziale kardynałów w konsystorzu i w innych czynnościach prawnych związanych z wystawianiem aktów. Wszelkie dopiski na oryginałach są obecnie przedmiotem szczególnych zainteresowań autorów nowych wydawnictw źródłowych dokumentów papieskich.

O środkach uwierzytelniających kancelaryjne produkty papieża informuje — poza ogólnymi kompendiami sfragistyki powszechnej — zaledwie kilka prac specjalnie poświęconych temu zagadnieniu, przy tym większość z nich dotyczy głównie wczesnego średniowiecza. Do ważniejszych należą wymieniane już syntezy Pflugk-Harttunga (Die Bullen) i Diekampa (Zum päpstlichen Urkundenwesen). Nadto z prac specjalistycznych wiele cennych spostrzeżeń z zakresu sposobów uwierzytelniania dostarcza rozprawa K. Schadelbauera — O. Friza, Der Schnurkanal bei Siegelbullen im Röntgenbild⁹⁸, a opis najstarszych pieczęci papieskich daje studium J. Pflugk-Harttunga, Die Münzen und Siegel der älteren römischen Päpste⁹⁹. Z kolei o wzajemnym oddziaływaniu elementów uwierzytelniających dokumentów papieskich i cesarskich traktują szeroko prace E. Mühlbachera i W. Erbena¹⁰⁰. Genezę i rozwój poszczególnych elementów roty od Leona IX (1048–1054) przedstawia praca H. Hartmanna, Über die Entwicklung der Rota¹⁰¹. Wreszcie bardzo cennego materiału dostarczył ostatnio P. Sella, zestawiając wraz z bogatym komentarzem opisowym przechowywane w archiwum watykańskim pieczęcie papieskie od XII aż do XVIII w.¹⁰²

Stosunkowo sporo prac, zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach, poświęcono rozwojowi kancelarii oraz funkcjom poszczególnych kategorii jej personelu urzędniczego. Również i tu podręczniki Breslawa, Schmitz-Kallenberga i synteza Pflugk-Harttunga (Die Bullen) obfitują w treści szersze, aniżeli ustalenia czysto podręcznikowe. Dalszych danych dostarczają wstępne uwagi do edycji *Liber cancellariae* M. Tangla. Spośród różnych prac specjalistycznych znacznie więcej odnosi się do okresu od XIII do XV w., aniżeli do wczesnego średniowiecza. Zjawisko to jest niewątpliwie związane z niezmiernie małą liczbą zachowanych z tego okresu oryginałów, które są nieodzownym materiałem przy tego rodzaju badaniach. Problematyka kancelarii i jej rozwoju w tym pierwszym okresie znalazła co prawda dobre, ale jeszcze niezbyt pełne oświetlenie w ostatnich studiach H. Klewitza¹⁰³ i R. Elze¹⁰⁴. Postęp wiedzy o kancelarii w wiekach X, a zwłaszcza XI i XII w. spowodowany ich badaniami, polega na in-

⁹⁶ MIÖG, Ergbd. XVI/1, 1953. Sporo wiadomości zawiera nowszy przyczynek G. Piccards, Carta bombycina, carta papyri, pergamina graeca. Ein Beitrag zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalters, AZ 61 (1965).

⁹⁷ M. Jansen, Einige Einzelheiten zur Geschichte des Urkunden- und Taxwesens unter Bonifaz IX., Festgabe für Heigel, München 1903; B. Katterbach–M. Peitz, Die Unterschriften der Päpste und Kardinäle in den „Bullen maiores“ vom 11. bis 14. Jh., Miscellanea Francesco Ehrle, t. IV, Roma 1924; H. Burger, Beiträge zur Geschichte der äusseren Merkmale der PUen, AUF 12 (1932).

⁹⁸ AUF 18 (1928).

⁹⁹ QFIAB 5 (1902).

¹⁰⁰ E. Mühlbacher, Kaiserurkunde und Papsturkunde, MIÖG, Ergbd. IV, 1893; W. Erben, Kaiserbullen und Papstbullen, Festschrift A. Brackmann, Weimar 1931, O wpływie innych elementów dokumentów i zwyczajów kancelarii papieskiej na dokumenty i kancelarię cesarską traktuje praca L. Jackowskiego, Die päpstlichen Kanzeleiregeln und ihre Bedeutung für Deutschland, AKK 90 (1910).

¹⁰¹ AUF 16 (1939).

¹⁰² P. Sella, Le bolle d'oro dell'Archivio Vaticano. I sigilli dell'Archivio Vaticano, t. I–II, Città del Vaticano 1937–1946.

¹⁰³ H. Klewitz, Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes, Deutsches Archiv 1 (1937).

¹⁰⁴ R. Elze, Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jahrhundert, ZSRk 36 (1950); tegoż, Das „Sacrum Palatium Lateranense“ im 10. und 11. Jahrh., Studi Gregoriani 4 (1952).

nym niż P. Kehr¹⁰⁵ rozumieniu przez nich ewolucji tej instytucji. Ujęli oni jej rozwój nie mechanicznie, ale na tle ogólnych przemian epoki. Wiele dalszych informacji o organizacji i zwyczajach kancelarii wczesno-średniowiecznej dostarczają również prace zasadniczo traktujące o rejestrach papieskich (tak zwłaszcza u M. Peitza, *Das Register Gregors VII*¹⁰⁶). Bogaty materiał dla wieków XIII i XIV, zarówno w postaci zachowanych oryginalnych dokumentów (z różnymi zapiskami kancelaryjnymi), jak również w postaci rękopiśmiennych źródeł kodeksowych z traktatami urzędników kancelaryjnych (o różnych systemach kancelaryjnych) posłużył takim autorom jak P. Herde, J. Teige i innym, do monograficznego odtworzenia zwyczajów i form pracy kancelarii tego okresu¹⁰⁷. Specjalnie praktyce kancelaryjnej ostatniego wieku średniowiecza, zwłaszcza funkcjom niektórych grup kadry urzędniczej (korektorzy, komentatorzy systemów kancelaryjnych, sekretarze) poświęcone są studia Hallera, Schmitz-Kallenberga, Hofmanna, Göllera, wszystkie z początku naszego stulecia¹⁰⁸. Badacza kancelarii papieskiej muszą również zainteresować prace o dziejach kamery papieskiej, która była ściśle związana z kancelarią, zwłaszcza z niektórymi jej agendami i urzędnikami, jak np. z taksatorami, odpowiedzialnymi za opłaty odbiorców z tytułu odbieranych dokumentów. Problemy te — od XIII do XV w. — są przedmiotem specjalistycznych prac Göllera, Baumgartena, Baethgena, a ostatnio Faviera¹⁰⁹.

O pracy biurowej kancelarii, związanej z załatwianiem suplik odbiorców oraz o ich wpływie na koncepty wysyłanych dokumentów traktuje kilka studiów specjalnie poświęconych tym sprawom (Kehr, Fabian, Barraclough)¹¹⁰. W węższym zakresie problemy te przedstawiają również omówione wyżej studia o praktyce kancelaryjnej w ogóle. Wadą tych wszystkich prac jest to, że przedstawiają interesujące nas w tym miejscu zagadnienia głównie tylko w okresie późniejszego średniowiecza, kiedy to niebawem wzrost spraw związanych z administracją kościoła katolickiego wymagał uproszczeń pracy kancelaryjnej.

Kończąc przegląd opracowań nie sposób nie wspomnieć o istnieniu dużej liczby prac, przeważnie rozproszonych po różnych czasopismach, traktujących o falsyfikatach dokumentów papieskich, które budziły uwagę badaczy już pod koniec ubiegłego stulecia. Wskażemy tylko przykładowo na bardziej znane: M. Tangla czy Z. Hirscha¹¹¹.

Przedstawiony tu przegląd dotychczasowych osiągnięć w zakresie dyplomatyki papieskiej z braku miejsca oraz z powodu niedostępności niektórych dzieł zagranicznych nie pretenduje do pełnego bibliograficznego ujęcia dorobku. Przytoczone informacje mogą być jednak pomocne w dalszych poszukiwaniach bibliograficznych. Oceniając najogólniej dotychczasowe osiągnięcia, wyrażające się w poważnym dorobku literatury fachowej, można jednak stwierdzić, iż nie wyczerpują one jeszcze całokształtu zagadnień

¹⁰⁵ P. Kehr, *Scrinium und Palatium*, MIÖG 1 (1880).

¹⁰⁶ W. Peitz, *Das Register Gregors I. Beiträge zur Kenntnis des päpstlichen Kanzlei- und Registerwesens bis auf Gregor VII*, Münster 1917.

¹⁰⁷ J. Teige, *Beiträge zum päpstlichen Kanzleiwesen des XIII und XIV Jh.*, MIÖG 17 (1896); B. Rusch, *Die Behörden und Hofbeamten der päpstlichen Kurie des 13. Jhs.*, Weimar 1936; E. Göller, *Die Beamtenschaft der kirchenstaatlichen Gebiete unter Benedikt XI. und ihre Besoldung*, RQ 18 (1904); A. Acht, *Der Recipe-Vermerk auf den Urkunden Papst Bonifaz (Festgabe für Max Spindler)*, *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 18 (1955); P. Herde, *Die päpstliche Kanzlei im 13. Jahrhundert*, Berlin 1962, München ²1968. To drugie wydanie jest poważnie rozszerzone, zwłaszcza rozdział o krytyce dokumentów przedstawianych kancelarii do konfirmacji oraz o jej rozporządzeniach wydawanych przeciw falszerzom.

¹⁰⁸ Haller, *Ein Beitrag zur Diplomatik der PUn des 14. und 15. Jahrhunderts*, QFIAB 2 (1900); L. Schmitz-Kallenberg, *Practica Cancellariae apostolicae saec. XV*, Münster 1904; W. Hofmann, *Zur Geschichte der päpstlichen Kanzlei, vornehmlich in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Berlin 1904; E. Göller, *Die Stellung des Korrektors in der päpstlichen Kanzlei im 15. und 16. Jahrhunderts*, RQ 19 (1905); tegoż, *Über die Kommentatoren der päpstlichen Kanzleiregeln von der zweiten Hälfte des 15. bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, AKK 85 (1906).

¹⁰⁹ E. Göller, *Liber taxarum der päpstlichen Kammer*, Rom 1905; M. Baumgarten, *Aus Kanzlei und Kammer, Bullatores, taxatores, domorum cursores*, Münster 1907; F. Baethgen, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung unter Bonifaz VIII.*, QFIAB 20 (1928/1929); J. Favier, *Les finances pontificales à l'époque du grand schizme d'occident 1378-1409*, Paris 1966.

¹¹⁰ P. Kehr, *Bemerkungen zu den päpstlichen Suppliken des 14. Jahrhunderts*, MIÖG 8 (1887); F. Fabian, *Prunkbittschriften an den Papst*, Wien-Leipzig 1931; G. Barraclough, *Formulare für Suppliken aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, AKK 115 (1935); F. Bartoloni, *Suppliche pontificie dei secoli XIII e XIV*, *Bolletino dell' Instituto Storico Italiano per il medio evo e Archivio Muratorino* 16 (1955).

¹¹¹ M. Tangl, *Über die Fuldauer Privilegienfrage*, MIÖG 20 (1899); Z. Hirsch, *Zur Entstehungszeit der Fälschungen des Klosters Peterlingen*, *Festschrift A. Brackmann*, Weimar 1931.

średniowiecznej dyplomatyki papieskiej. Starano się wskazać na poważne luki, zwłaszcza w oświetleniu cech wewnętrznych dokumentów, jak również innych zagadnień (głównie w odniesieniu do okresu wczesnego średniowiecza). Nad wieloma badaniami starszymi zaciążyło traktowanie dokumentu papieskiego bardzo wąsko, głównie z prawnego punktu widzenia. Od tendencji tych nie zdołali się uwolnić nawet wybitni znawcy dyplomatyki, jak M. Tangl, J. Pflugk-Harttung czy L. Santifaller. Dopiero w czasach ostatnich można obserwować próby rozszerzenia zakresu badań, a zwłaszcza silniejsze wiązanie dokumentu papieskiego z przemianami społeczno-politycznymi i kulturalnymi w poszczególnych epokach (Bock, Elze, Fichtenau, Rabikauskas i in.).

La diplomatie pontificale

Remarques sur l'état de recherches

L'auteur passe en revue les recherches et les publications de sources dans le domaine de la diplomatie pontificale. Le centenaire de cet effort énorme d'érudition, malgré le grand nombre de travaux et leur perfection critique, n'a pas encore comblé toutes les lacunes et surtout certains résultats semblent être situés en dehors du progrès général de la méthode historique. Ce n'est que dernièrement (1958) que l'on a commencé à dresser des inventions détaillés, et que l'on a abordé les travaux sur les actes pontificaux originaux de 1198 à 1417, dispersés dans divers archives, et pour la plupart inconnus. Aussi les rééditions des publications fortement dépassés sont en train, et cela concerne surtout les bulles d'avant la fin du XIIe siècle. Le progrès méthodique se manifeste dans l'élargissement du plan des recherches et dans la mise en rapport de la diplomatie et de l'histoire de la pensée et de la mentalité humaine.

Traduit par Adam Labuda